Fluxos literaris entre Itàlia i la Corona d'Aragó al Cinccents. Cinc exemples

Pep Valsalobre
Universitat de Girona. Institut de Llengua i Cultura Catalanes
pep.valsalobre@udg.edu

Resum

De l'important i diversificat flux literari i cultural entre Itàlia i la Corona d'Aragó al Cinccents, aquest article posa l'atenció en dos àmbits concrets: les connexions italianes amb la nova espiritualitat de la primera meitat del segle (l'extraordinària difusió italiana de la novel·la *Desitjós* i la traducció al català de dues obres cabdals de la religiositat de l'època) i la recepció hispànica de dos fenòmens literaris de gran envergadura, els *romanzi* de Boiardo i Ariosto (i la prosa de Bembo), a València, i la literatura lepantina, al Principat. Els cinc textos seleccionats són una mostra de la connexió de fenòmens culturals de modernitat literària que es desenvolupen en paral·lel en ambdós territoris.

Paraules clau: literatura catalana moderna; literatura espiritual del renaixement; *Desitjós*; recepció de Bembo; literatura sobre Lepant; Jeroni Costiol.

Abstract. ***Literary fluxes between Italy and the Crown of Aragon in the 1500. Five examples***

Among the important and diversified literary and cultural flow between Italy and the Crown of Aragon in the 16th century, this article focuses on two specific areas: Italian connections with the new spirituality of the first half of the century (the extraordinary Italian diffusion of the *Desitjós* novel and the translation into Catalan of two principal works of the religiousness of the period) and the Hispanic reception of two literary phenomena of magnitude: the *romanzi* of Boiardo and Ariosto (and the prose of Bembo) in Valencia, and the literature about Lepanto in Catalonia. The five texts selected are a sample of the connection of cultural phenomena of literary modernity that develop in parallel in both territories.

Keywords: Early Modern Catalan literature; spiritual literature of the Renaissance; *Desitjós*; reception of Bembo; literature about Lepanto; Jeroni Costiol.

ISSN 1135-9730 (paper), ISSN 2014-8828 (digital)

VISIT…

Prèvia[1]

De notícies de relacions entre la literatura catalana i la italiana al Cinccents en tenim en abundància. L'enumeració seria llarga i bigarrada: des del cas de Benet Garret 'Il Cariteo' o el del militar alguerès Antoni de Lo Frasso, passant per la presència de poesia en llengua italiana en certàmens valencians, l'obra del cosmògraf i dantista Jaume Ferrer de Blanes (*Sentències catòliques del diví poeta Dant*... 1545), la traducció de Boscà d'*Il Cortigiano* i l'adaptació *sui generis* que del mateix va fer Lluís Milà (*Libro intitulado el Cortesano*..., 1561), la presència de Petrarca en la lírica catalana (des de la petrarquització estructural dels cançoners i edicions impreses d'Ausiàs Marc fins a les traduccions de Pere Serafí), la tasca de Joan Timoneda en la difusió de les novetats italianes (teatre, *novelle*, etc.)... En fi: seria un no acabar.

No és la meva intenció, ni de bon tros, doncs, confegir un elenc exhaustiu d'obres i autors que configuren aquestes relacions italocatalanes i viceversa. Em cenyiré, en canvi, a una proposta més modesta però no pas menys interessant. Es tracta d'una tria de només cinc casos: una obra que va en la direcció des de la Corona d'Aragó cap a terres italianes —i que és la més cèlebre de totes cinc— i quatre mostres de recepció de la literatura italiana en l'àmbit del domini català —totes quatre a penes conegudes.

Aquests són els casos: tres llibres de literatura espiritual, tots tres anònims, i dos fenòmens més amplis, la recepció d'Ariosto i Bembo a València i la cort dels Centelles, d'una banda, i Jeroni Costiol i la literatura sobre la victòria de Lepant, de l'altra.

1. Els textos d'una nova espiritualitat a l'inici de l'edat moderna. Connexions amb Itàlia

1.1. Introducció

És rellevant d'observar l'efervescència espiritual a l'inici de la centúria catalano-valenciana i constatar les connexions catalano-valenciano-italianes de part de les obres sorgides en aquesta avinentesa. No és menys important, malauradament, lamentar la manca d'edicions i estudis d'aquestes obres. Plany a banda, voldria recordar aquí que, pel que fa a aquest àmbit temàtic, al Principat hi ha quatre obres importants en llengua catalana, dues de manuscrites i dues d'impreses, les quals semblen reflectir una nova espiritualitat i unes connexions molt suggerents. Em refereixo a:

Joan Bala, *Raonament de l'ànima ab lo cors* (ms. de 1510)
Anònim, *Desitjós* o *Espill de la vida religiosa* (Barcelona, 1515)

1. Aquest treball s'insereix en el projecte de recerca del Mineco (ref. FFI2012-37140). Agraeixo les aportacions i observacions d'Eulàlia Miralles i Albert Rossich. Vull deixar constància també de les atencions i cordialitat d'Emanuela Forgetta i Iban León Llop.

Anònim, *Diàlogo de l'amor de Déu* (Barcelona, 1546)
Anònim, *Diàlogos e divinals col·loquis* (ms. de 1546)

D'aquestes quatre obres, les connexions italianes de les tres darreres seran motiu del meu comentari. De totes elles només s'ha estudiat superficialment la primera de les tres (*Desitjós*), una obra que ofereix encara nombrosos interrogants, sense que disposem a hores d'ara d'una edició crítica assequible, tot i comptar amb més d'un centenar d'edicions impreses a onze llengües europees diferents al llarg de l'edat moderna.

1.2. El Desitjós / Espill de la vida religiosa

La sort europea d'aquesta obra va ser extraordinària, com deia suara. Pel que ara ens ocupa, la difusió italiana, excepcional, va arrencar amb un manuscrit napolità de 1527 i va continuar amb setze edicions impreses entre 1529 i 1622, sempre a partir de l'original barceloní de 1515. Vet-ne aquí la relació:

1529 Nàpols
1541 Venècia
1543 Venècia
1549 Venècia
1561 Venècia
1571 Venècia
1573 Venècia (2)
1580 Venècia
1585 Venècia
1590 Venècia (2)
1594 Venècia
1603 Venècia
1606 Venècia
1622 Venècia

I encara al 1841, a Nàpols, va aparèixer una darrera edició de característiques diverses a les de l'època moderna. En un treball anterior[2] he exposat els detalls de tan matinera i extensa circulació per terres itàliques. En recordaré ara resumidament els aspectes més rellevants.

El manuscrit datat al 1527, anterior a la segona edició en llengua catalana, la de València (1529), és una traducció napolitana de l'edició barcelonina de 1515. Porta per títol *Specchio della vita religiosa o del divino amore* i es conserva avui a la Biblioteca Nazionale di Napoli. La portada, afegida amb posterioritat al còdex per una mà diversa de la traducció, diu:

SPECCHIO DE LA UITA RELIGIOSA / o del diuino amore / Composto p*er* vno deuoto Religioso obser- / uante Monacho Cartusiense. / Contiene

2. Cf. Pep Valsalobre, «*Il Desideroso*: un successo editoriale permanente. Note sulla fortuna del romanzo *Desitjós* o *Spill de la vida religiosa* in Italia, dal Cinquecento all'Ottocento», dins *La Catalogna in Europa. L'Europa in Catalogna. Transiti, passaggi, traduzioni*. Atti del IX Congresso Internazionale dell'Associazione Italiana di Studi Catalani (Venezia, 14-16 febbraio 2008). Edizione in linea http://www.filmod.unina.it/aisc/attive/Valsalobre.pdf.

> in se una breue uia p*er* la quale / possamo amar il n*ost*ro S. Dio, mandato a uno / suo fratello religioso, qual molto amaua. / Lo presente Trattato / fu impresso in la Cita de barsalona a 22 del mese / de octobre 1515 in un opera grande. / uedi pag. 75. / = Exscriptum per D. Fr. Jan. Jn ter. noua 1527. / sept.= die penult. ad prinam [sic] fère / noctis horam : uedi pag. 71. retro. / Diuiso in due Libri : Il Primo in Cap. XLIII. / Il Secondo in Cap. XXV. / Quisto libro molto serra [sic] utile per quello ch' lo legiera / una uolta et seguendo quello che dici serras se- / curo del paradiso santo.

Escrit amb bella cal·ligrafia, amb caplletres al començament de cada capítol, hi ha diverses dades lingüístiques que condueixen a pensar en un traductor català.[3]

L'edició napolitana de 1529 (*Specchio de vita religiosa*, Nàpols: Antonio Rothi, 23 agost 1529) era desconeguda fins fa ben poc pels investigadors de la literatura catalana. L'estructura coincideix també amb la de l'original imprès a Barcelona. Ara bé: no duu cap referència al fet que es tracta d'una traducció i, per tant, que l'original és català. Per altra part, precedeix qualsevol altra edició impresa en altres llengües europees, i fins i tot coincideix cronològicament amb la segona edició catalana, impresa a València menys d'un mes abans, el 29 de juliol de 1529.

L'anàlisi mostra que el text del manuscrit del 1527 i el de l'imprès de dos anys després són diversos. O, dit d'altra manera, que el text imprès al 1529 procedeix d'una segona traducció, independent de la del 1527. D'altra banda, el text de l'edició napolitana i de totes les altres edicions venecianes és, en canvi, coincident, fora de canvis poc rellevants (generalment d'ordre lingüístic, concretament morfològic). Tot plegat ens porta a concloure que el manuscrit napolità va romandre isolat, mentre que la segona traducció, la que va donar peu a l'edició de 1529, va ser la que va fer fortuna i es va traslladar després a Venècia per continuar allà el trajecte editorial —ja amb el títol encapçalat per *Il Desideroso*...—, on va veure quinze edicions més: una mostra de l'extraordinari interès dels italians per l'obra catalana.

Sobre la continuació de la difusió internacional de l'obra podem fer dues afirmacions que contrasten amb algunes de les que s'havien publicat fins ara. La primera és que el text de les edicions italianes no té res a veure amb les versions castellanes —com s'ha afirmat sovint des d'estudis hispànics, fent precedir les castellanes com a model de les italianes—, primer perquè les castellanes van aparèixer després de la italiana, i després perquè són completament diverses

3. Sobre aquest manuscrit, remeto a August Bover i Font, «*Il Desideroso*, l'aventura italiana d'una novel·la cinc-centista catalana», dins Anna Maria Compagna, Alfonsina De Benedetto i Núria Puigdevall i Bafaluy (ed.), *Momenti di cultura catalana in un millennio. Atti del VII Convegno dell'AISC (Napoli, 22-24 maggio 2000)*, vol. I, Nàpols: Liguori Editore, 2003, p. 47-58, que el va descobrir i en va fer una primera i completa descripció i anàlisi. Sobre les divergències més significatives amb l'original imprès català així com els cercles napolitans que podrien estar implicats en la recepció/traducció, veg. Pep Valsalobre, «*Il Desideroso*: un successo...», *op. cit*. I veg. encara l'aportació recent de Josep Lluís Martos, «Sobre l'*Spill de la vida religiosa* i la impremta», *Zeitschrift für Katalanistik / Revista d'Estudis Catalans*, núm. 25, 2012, p. 229-258.

del text italià. La segona, que de les edicions italianes deriven gran nombre de versions a d'altres llengües, particularment al francès, base, al seu torn, d'altres versions (alemanyes, etc.), contribuint així a la difusió internacional de l'obra barcelonina. Aquest fet, però, té com a corol·lari funest que l'extraordinària fortuna editorial de l'obra catalana per Europa perdés tota referència a la catalanitat d'origen, perquè, com he dit, ja des de la primera edició impresa italiana va desaparèixer qualsevol al·lusió a l'obra original.

1. 3. Diàlogos entre l'amor divinal, l'esposa ànima i la humana raó o Diàlogo de l'amor de Déu

Es tracta d'un imprès publicat a Barcelona per Carles Amorós al 1546. L'únic exemplar que conec (Biblioteca de Catalunya, sign: 1-II-64) és acèfal: li manca la portada, per la qual cosa no en sabem el títol original. En el full blanc de guardes, el primer que es conserva, hi figura escrit per una mà del segle XVIII *Dialogo / del Amor de / Deu*. Sota hi ha un subratllat, un escut i la frase, de la mateixa mà, probablement, «Son Autor se ignora». Efectivament, no tenim notícia de l'autor. Consta de 124 folis en octau, tipus romans. Al pròleg (f. II-III), adreçat als laics, s'indica que l'obra és traducció de l'italià al català, tot i que al llarg del volum també hi ha fragments en llatí. S'al·ludeix al fet que és un diàleg entre tres personatges: «lo amor divinal, la esposa ànima y la humana rahó». Crec que, a falta del títol original, seria més encertat triar aquesta darrera opció com a més precisa pel que fa al contingut del llibre: *Diàlogos entre l'amor divinal, l'esposa ànima i la humana raó.*

La notícia bibliogràfica de l'obra és ben esquifida. La primera referència que conec és de Josep Salat al «Catálogo de las obras que se han escrito en lengua catalana desde el reinado de D. Jayme el Conquistador», al final de la gramàtica catalana vuitcentista de Josep Pau Ballot: «*Anónimo tradujo al catalán del italiano*. Diàlogos entre l'amor divinal, la esposa ànima y la humana rahó, obra mística en 52 capítulos». A continuació, Salat transcriu un breu fragment del pròleg i un del colofó, i afegeix: «Se imprimió en Barcelona por Juan Carlos Amorós. Está en poder de D. Joseph Serradell Presbítero de Vilanova de Meyà».[4] El *Catálogo* de Marià Aguiló va reportar literalment la notícia de Salat.[5] I d'Aguiló prové la brevíssima notícia —tres línies— que en donava Jordi Rubió.[6] Només hi afegia és a la Bibl. Cat.».[7] Igualment breu és l'esment que en fa Josep Solervicens

4. Josep Pau Ballot, *Gramàtica y apologia de la llengua cathalana*, Barcelona: Imp. Joan Francisco Piferrer, s.d. [1821]. La referència a la nostra obra és a les p. 16-17 del catàleg de Salat, al final del llibre.
5. Cf. Mariano Aguiló y Fuster, *Catálogo de obras en lengua catalana impresas desde 1474 hasta 1860*, Madrid: Sucesores de Rivadeneyra, 1923, núm. 487.
6. Cf. Jordi Rubió i Balaguer, *La cultura catalana del Renaixement a la Decadència*, Barcelona: Edicions 62, 1964, p. 129, en la nota addicional a la publicació original d'aquell estudi: Jorge Rubió, «Notas sobre los libros de lectura espiritual en Barcelona entre 1500 y 1530», *Archivum Historicum Societatis Iesu*, núm. 25, 1956, p. 317-327.
7. Reproduït també a Jordi Rubió i Balaguer, *Humanisme i renaixement* (=*Obres de Jordi Rubió i Balaguer*, VIII), Barcelona: Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya /

en el seu estudi sobre el diàleg renaixentista, per bé que hi al·ludeix mitjançant el títol manuscrit setcentista de la primera pàgina: *Diàlogo de l'amor de Déu*.[8]

Ara, gràcies a José María de Bujanda,[9] estudiós de la censura de llibres, hem pogut saber que es tracta d'una traducció al català d'un original en llengua toscana, el *De Unione anima cum supereminenti lumine*, d'un tal Bartolomeo da Castello, publicat per primera vegada a Perugia al 1538. Bartolomeo di Castello o de' Cordoni (1471-1535)[10] havia estudiat a Florència amb Angelo Poliziano, però va optar finalment per vestir l'hàbit franciscà observant. El seu *De Unione anima...* —o *Liber de unione...* com també se'l coneix— és un text místic que té com a fonts principals les *Laude* de Iacopone da Todi i l'*Arbor Vitae Crucifixae* d'Ubertino da Casale. I, segons Paola Zambelli, combina quatre motius importants: la nul·litat de l'home, l'amor entès com a virtut unitiva (a la manera de Ramon Llull), la reducció de la veritable saviesa a l'adoració de Crist i, finalment, el rebuig a la *pia philosophia* dels antics que proposava Marsilio Ficino. De fet, l'encès misticisme de l'obra la va portar a l'Índex de llibres prohibits (Esp. 1559 n. 470; Roma 1590 n. 070 i 1593 n. 0327).[11] En conec quatre edicions (Perugia 1538, Milà i Nàpols 1539, i Venècia 1593), amb títols no sempre coincidents.[12]

Malgrat el títol llatí de l'obra de Bartolomeo, el text és fonamentalment toscà, tot i contenir abundants fragments llatins. La mateixa proporció entre vulgar i llatí conserva la traducció catalana.

1. 4. Tractat dels diàlogos de la seràfica Caterina de Sena o Diàlogos e divinals col·loquis

La tercera és una obra desconeguda inclús entre els estudiosos de la recepció de l'obra de Caterina Benincasa —més coneguda com a santa Caterina de Siena— en terres hispàniques i especialment valencianes. És notori el fervor valencià per la santa a final del XV i principi del XVI, el qual, probablement per la vinculació italiana, va comportar l'inici peninsular de la difusió de la vida i l'obra de santa Caterina. Bona part de tal concentració hagiogràfica degué estar vinculada a la fundació del convent dominic de Santa Caterina de Siena a la ciutat de València al 1492 i als seus primers passos. No m'hi entretinc perquè els estudis que s'hi han dedicat són nombrosos.[13] I amb tot i això

Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1990, p. 136.

8. Cf. Josep Solervicens, *El diàleg renaixentista: Joan Lluís Vives, Cristòfor Despuig, Lluís del Milà, Antoni Agustí*, Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1997, p. 83.
9. Cf. José María de Bujanda, «Los libros italianos en el índice español de 1559», *Bibliotèque d'Humanisme et Renaissance*, núm. 34, 1972, p. 89-105 (es tracta de l'obra a les p. 99-102).
10. Sobre l'autor, cf. Paola Zambelli, *Dizionario Biografico degli Italiani*, vol. 6, 1964, p. 707-708, i Nazareno Santinelli, *Il Beato Bartolomeo Cordoni e le fonti della sua mistica*, Città di Castello: Leonardo da Vinci, 1930.
11. Cf. José María de Bujanda, «Los libros italianos ...», *op. cit.*
12. Cf. Massimo Danzi, *La biblioteca del cardinal Pietro Bembo*, Ginebra: Droz, 2005, p. 313-315.
13. Sobre aquesta producció hagiogràfica, veg. Curt Wittlin, «*La vida de santa Caterina de*

no he sabut veure en aquests cap notícia de la versió catalana del *Dialogo della Divina Provvidenza* de la santa toscana feta en terres valencianes.

La traducció valenciana està datada al 1546 (ms. d.IV.6 Biblioteca del Real Monasterio de San Lorenzo de El Escorial. Madrid). En el foli inicial llegim la dedicatòria:

> Lo present libre és per a la il·l*ustríssim*a e més virtuosíssima religiosa sor Hierònima d'Araguó, devota monja de l*es* dominiques mo*n*jes d*e* la Mare de Déu de Consolació del portal de Valènt*ia* en Exàtiva. Tramès p*er* lo seu orador e indigne religiós que de mi, inútill p*ec*cador, pregua*n*t se recorde dava*n*t lo benigníssim Jesús, p*erquè* p*er* mèrit d*e* la seràphica Catherina, de tots mare, merexca partisipar d*e* la eterna glò*r*ia ab tots los be[na]*ven*turats se*n*s fi. Amé*n* Jes*ús*.

Els diàlegs estan dedicats per un religiós anònim (un «seu orador e indigne religiós») a sor Jerònima d'Aragó, monja del convent de les dominiques de la Verge de Consolació del portal de València a Xàtiva i filla natural de Ferran d'Aragó, duc de Calàbria i virrei de València. En el foli següent (f. 2) s'inicia l'obra pròpiament dita:

> Come*n*cen los diàlogos e divinals col·loquis fets a la benave*n*turada seràphica Catherina de Cena, de l*es* dominiq*ue*s mo*n*jes mare y dels devots advocada. E serà lo títol com daval aparrà en son loch.

El colofó (f. 221v) concreta que la traducció va ser un encàrrec de la destinatària del llibre, Jerònima d'Aragó, i la data en què l'«indigne religiós» va enllestir la comanda:

Sena de Miquel Peres: ampliació literària d'extrets escollits en el *Chronicon* d'Antonino de Florència», dins *Actes del Vuitè Col·loqui d'Estudis Catalans a Nord-Amèrica*, Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1998, p. 305-332; Emili Casanova Herrero, «Caterina de Sena en català: la traducció de Tomàs de Vesach de 1511», dins Mª Nieves Muñiz Muñiz, Ursula Bedogni i Laura Calvo Valdivielso (ed.), *La traduzione della letteratura italiana in Spagna (1300-1939). Traduzione e tradizione del testo. Dalla filologia all'informatica*, Barcelona / Florència: Universitat de Barcelona / Franco Cesati Editore, 2007, p. 207-220; Montserrat Casas Nadal, «Les versions catalanes de la Vida de santa Caterina de Siena. Notes sobre el text i el paratext», *Quaderns d'Italià*, núm. 12, 2007, p. 91-103; Carmen Arronis i Llopis, La vida de sancta Catherina de Sena *de Miquel Peres*, Alacant: Universitat d'Alacant, 2007; Íd., «Aproximació a la *Legenda de Sancta Catherina de Sena*, manuscrit anònim de la Biblioteca Nacional de Madrid», dins *Medievalismo en Extremadura: estudios sobre literatura y cultura hispánicas en la Edad Media*, Cáceres: Universidad de Extremadura. Servicio de Publicaciones, 2009, p. 519-529; Íd., «Símbols devocionals medievals: Caterina de Siena a través de la literatura i les arts pictòriques», dins Imma Creus, Maite Puig i Joan R. Veny-Mesquida (ed.), *Actes del Quinzè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes. Universitat de Lleida, 7-11 de setembre de 2009*, vol. 2 [= La literatura i les arts], Barcelona: Associació Internacional de Llengua i Literatura Catalanes / Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2010, p. 115-130; Carmen Arronis i Llopis i Marinela Garcia Sempre, «Referents italians en la cultura catalana: traduccions i altres versions literàries de la Llegenda de santa Caterina de Siena», dins *La Catalogna in Europa. L'Europa in Catalogna. Transiti, passaggi, traduzioni. Atti del IX Congresso Internazionale dell'Associazione Italiana di Studi Catalani (Venezia, 14-16 febbraio 2008)*. http://www.filmod.unina.it/aisc/attive/Arronis-GarciaSempere.pdf)

> Pux p*er* la divina gr*àci*a p*er* mi humilme*n*t sovi*n*t i*n*vocada, guarnit de la s*an*cta fe, lo present *Tractat dels diàlogos de la seràphica Catherina de Cena*, de tots mare e advocada, mijançan*t* les sues preguàries e oracions v*ost*res, il·l*ustríssim*a sor, devota religiosa ab les de les devotes jermanes, és acabat, have*n*t complit v*ost*re desig e meu [...] És acabat hui q*ue* co*m*tam a xii de agost any 1546, dia d*e* la altra mare santa Clara, a lahor d*e* la s[a]*n*ctíssi*m*a t*ri*nitat. Am*én*.

El diàleg consta dels 167 capítols canònics disposats en sis tractats o llibres segons aquest esquema:

> [f. 2v] Tractat del primer llibre [cap. 1-45]
> [f. 47] Tractat del segon llibre [cap. 46-86]
> [f. 85] Tractat del tercer llibre [cap. 87-134]
> [f. 163] Tractat del quart llibre [cap. 135-141]
> [f. 174] Tractat del quint llibre [cap. 142-153]
> [f. 197] Tractat del sisèn llibre [cap. 154-167]
> [f. 221v] Colofó

Sobre la qüestió de l'estructuració del *Diàleg* caterinià, generalment s'ha afirmat que les edicions impreses del *Diàleg* ja des de l'inici dividien el text de 167 capítols en tractats,[14] i, per tant, que la divisió en sis tractats de la nostra traducció pressuposava un original imprès italià.[15] Tanmateix, les dades reals no semblen concordar amb aquestes afirmacions. D'una banda, perquè cap edició impresa en italià no divideix el text en tractats sinó que els 167 capítols no presenten cap mena d'agrupació, des de la *princeps* del 1474 o 1475[16] fins al 1579; de l'altra, perquè aquesta edició veneciana de 1579 presenta una distribució dels 167 capítols en parts que difereix notablement del cas valencià, ja que el text apareix dividit en només quatre tractats:

> Cap. 1-8, a mode d'introducció.
> Trattato della discrettione : cap. 9-65
> Trattato della oratione: cap. 66-134
> Trattato della divina providentia: cap. 135-153
> Trattato della obedienza: cap. 154-167

I, finalment, en canvi, perquè era l'edició llatina de Brèscia de 1496,[17] la primera en la llengua sàvia, la que disposava el text amb la mateixa distribució en tractats exacta que el manuscrit de Xàtiva:

14. Cf. José Salvador y Conde, «Introducción», en *Obras de Santa Catalina de Siena. El diálogo. Oraciones y Soliloquios*, Madrid: Biblioteca de Autores Cristianos, 1980, p. 48, el qual concretava «Las primeras ediciones impresas constaban de una introducción y seis tratados» (p. 4).
15. Cf. Josep Solervicens, *El diàleg renaixentista...*, *op. cit.*, p. 83 n. 100: «La traducció és acurada i segueix amb rigor un original italià imprès, perquè divideix el text en sis tractats, divisió que s'incorpora a partir de les primeres impressions».
16. Cf. Giuseppe Frasso, «Incunabili cateriniani», *Congresso Internazionale di Studi Cateriniani. Siena-Roma 24-29 aprile 1980. Atti*, Roma: Curia Generalizia O.P., 1981, p. 421-432.
17. Caterina de Siena, *Dialogus dive ac seraphice Catharine de Senis...*, Brèscia: Bernardinum de Misintis, 1496.

Tractatus primus: cap. 1-45
Tractatus secundus: cap. 46-86
Tractatus tertius: cap. 87-134
Tractatus quartus: cap. 135-141
Tractatus quintus: cap. 142-153
Tractatus sextus: cap. 154-167

Més encara: l'acarament entre l'edició llatina (Brèscia 1496), les toscanes (idèntiques del 1494 fins a la fi del Cinquecento) i el text manuscrit català mostra que l'original del qual tradueix l'anònim de Xàtiva és el llatí, sense cap mena de dubte.

Les escassíssimes al·lusions que la nostra traducció ha rebut en la historiografia literària catalana han estat sempre de caràcter molt col·lateral. Joan Fuster, que prenia la notícia de l'existència de la traducció del catàleg de Vicente Castañeda,[18] citava en nota que la bastarda del duc de Calàbria «se servia de devocionaris en català»[19] com a mostra de l'ús habitual de l'escriptura i lectura corrents, no literàries, en català entre la aristocràcia valenciana de l'època. En el mateix sentit, poc més tard, Max Cahner,[20] partint de la nota de Fuster, recordava l'existència de l'obra. Més recentment, un historiador local de Xàtiva, Agustí Ventura, ha esmentat el manuscrit dedicat a Jerònima.[21] La notícia més prolixa i de primera mà que conec és la breu informació que facilita Josep Solervicens, quan la reporta com a exemple d'un dels dos únics textos del gènere dialogat que es van traduir al català en el XVI.[22] Com es pot observar, en fi, es tracta de referències molt col·laterals i breus (dues o tres línies, o una nota al peu, a tot estirar).

Ara bé, on sens dubte l'esperàvem trobar és en el monogràfic i exhaustiu treball d'Álvaro Huerga sobre la difusió de l'obra de la santa en l'àmbit hispànic.[23] Però tampoc aquest treball n'estava al corrent: la primera traducció

18. Cf. Vicente Castañeda y Alcover, *Catálogo de los manuscritos lemosines o de autores valencianos o que hacen relación a Valencia que se conservan en la Real Biblioteca de El Escorial*, Madrid, 1916.
19. Joan Fuster, *La Decadència al País Valencià,* Barcelona: Curial, 1976, p. 13.
20. Cf. Max Cahner, «Llengua i societat en el pas del segle XV al XVI. Contribució a l'estudi de la penetració del castellà als Països Catalans», dins *Actes del Cinquè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes* (Andorra 1979), Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1980, p. 183-255 (p. 255).
21. Cf. Agustí Ventura i Conejero, *La catedralitat de Xàtiva. L'església xativina dels segles XVI, XVII i XVIII*, Xàtiva: Ulleye, 2012, p. 187.
22. Cf. Josep Solervicens, *El diàleg renaixentista...*, *op. cit.*, p. 82-83. La versió xativina no li devia semblar prou significativa a Solervicens, ja que no en va fer esment en la monografia específica sobre traduccions al català en època moderna que va publicar poc després: Josep Solervicens, «Traducciones catalanas en la edad moderna», dins Francisco Lafarga i Luis Pegenaute (ed.), *Historia de la traducción en España*, Salamanca: Editorial Ambos Mundos, 2004, p. 650-661.
23. Cf. Álvaro Huerga, «Santa Catalina de Siena en la historia de la espiritualidad hispana», *Teología Espiritual*, núm. 12, 1968, p. 165-228 i 391-419. El fet que la traducció valenciana fos obra referenciada en catàlegs de manuscrits ben coneguts como els de Castañeda, *Catálogo...* , *op. cit.*, p. 16, i Julián Zarco Cuevas, *Catálogo de los manuscritos*

hispànica que refereix Huerga és la del dominic Lucas Loarte impresa a Madrid al 1668.

En fi: amb les dades de què disposem, la de Xàtiva va ser la primera traducció a una llengua hispànica de l'obra dialogada de la santa de Siena. La segona traducció del *Dialogo* a la península apareixeria més d'un segle després. No es té notícia de cap versió manuscrita, total o fragmentària, en castellà fins a la impresa de Loarte.

Si bé amb la traducció xativina sembla tancar-se l'ample i fructífer període caterinense valencià, no estarà de més recordar que no és el mateix traduir, difondre i llegir les diverses versions de la vida de la Benincasa que fer el mateix amb les seves obres espirituals. Les primeres, exemple de vida de miracles i ascetisme, estan més en consonància amb la pietat tradicional i el fervor popular mentre que les segones, és a dir, la lectura directa de les obres —seguint, per cert, les indicacions del cardenal Cisneros i de Lluís Vives—,[24] són més properes a l'atmosfera de renovació de principi del Cinccents. I és aquí que trobem Jerònima d'Aragó i la seva aposta per apropar l'obra mística de la santa de Siena a ella mateixa i a la seva comunitat.[25]

A mode de conclusió parcial permeteu-me una reflexió conjunta relativa a aquestes dues obres darreres. Deia Solervicens en el treball citat més amunt[26] que aquests dos darrers textos nostres eren els dos únics textos «de l'Edat Mitjana» del gènere dialogat que es van traduir al català al Cinccents, cosa que considerava simptomàticament negativa en contrast amb el fet que en castellà es traduïen i imprimien traduccions de diàlegs de Ciceró, Castiglione o Erasme. Ara bé: crec que aquestes reflexions s'han de matisar des del moment que ara sabem que els dos textos esmentats estan ben lluny de tota consideració negativa. D'una banda, l'imprès barceloní de 1546 traduïa una obra impresa només vuit anys abans a Itàlia (amb diverses reimpressions al llarg del XVI) d'un autor místic molt vinculat a la reforma caputxina; de l'altra, la traducció del *Diàleg* de Caterina de Siena feta el mateix any, la primera de la península, era una empresa clarament renaixentista, promoguda per Cisneros i Vives, paral·lela a l'extensa sort de la mateixa obra al llarg del *Cinquecento* italià.

Catalanes, Valencianos, Gallegos y Portugueses de la Biblioteca de El Escorial, Madrid: Tipografía de Archivos, 1932, p. 89-90, així com el fet que el mateix Huerga incorporés a una exhaustiva bibliografia impresa les referències d'alguns manuscrits catalans i el coneixement d'un manuscrit valencià, de la BNM, de la Vida de la santa, feia pressuposar la seva identificació.

24. El primer va ser promotor de la traducció al castellà i de la impressió de les cartes i oracions de la Benincasa al 1512 (*Obra de las epistolas y oraciones de ... sancta Catherina de Sena ... las quales fueron traduzidas del toscano en nuestra lengua castellana por mandado del ... Arçobispo de ... Toledo*..., Alcalà d'Henares: Arnaldo Guillén de Brocar, 1512). Pel que es refereix al segon, cf. Vives, *De institutione feminae christianae*, lib. I, IV, 5.
25. Les darreres aportacions sobre les característiques i la importància d'aquesta traducció són a Pep Valsalobre, «Itinerario hispánico del *Dialogo della divina Provvidenza* de Caterina da Siena. Sobre la primera traducción peninsular (Xàtiva, 1546)», *Cultura Neolatina* [En premsa].
26. Josep Solervicens, *El diàleg renaixentista*..., *op. cit*., p. 83.

2. La recepció hispànica de Boiardo, Ariosto i Bembo: la connexió valenciana

Fa temps que vaig cridar l'atenció sobre l'existència d'un cercle italianista valencià a l'entorn de la cort dels Centelles, comtes d'Oliva: en aquest context es va teixir la primera xarxa de recepció peninsular de l'obra d'Ariosto, traduccions i continuacions.[27] La confecció i publicació d'obres com la primera versió al castellà de l'*Orlando furioso*, de Jerónimo de Urrea (1549), i la *Segunda parte de Orlando*, de Nicolás Espinosa (1555), al costat de la primera traducció castellana de l'*Orlando innamorato* de Boiardo, obra de Francisco Garrido de Villena (1555), van ser operacions inserides en un programa de prestigi cultural de la cort nobiliària valenciana dels Centelles, amb l'objectiu de projectar una mena d'equivalent peninsular de la cort ferraresa dels Este.

El de Nicolás Espinosa, és un poema cavalleresc extens, la primera imitació —i, alhora, continuació— del *Furioso* ariostesc en llengua castellana. De la mateixa manera que Ariosto havia compost el seu poema *ad maiorem gloriam* dels Este, Espinosa confegia la *Segunda parte de Orlando* com una epopeia genealògica, en paraules de Maxime Chevalier, en llaor del llinatge dels Centelles. Espinosa se'ns revelava així com un intel·lectual al servei de la cort dels comtes d'Oliva: escrivia una obra a manera de panegíric dels Centelles alhora que procurava que hi apareguessin tants literats del clan com li fos possible. Singularitzo el cas d'Espinosa pel que veurem a continuació i resumeixo el que ja he explicat en alguna altra ocasió.[28] Ara i aquí m'interessa destacar la pista bembiana de tot aquest entramat. Justament en l'últim cant del poema d'Espinosa, el XXXV, que imita l'inici del cant final del *Furioso*, vénen a trobar-se amb la veu poètica, agraïts i contents, diversos personatges. En la dècima octava llegim l'afirmació que aquí ens interessa:

> A don Luis Santángel con cordura
> veo, contra el sajón muy belicoso,
> seguir por la Germania guerra dura,
> señalándose sabio y valeroso,
> dando al Bembo la bella vestidura
> daquel hispano estilo tan sabroso;
> a recebirme viene, y me ha abraçado,
> y de ver mi descanso bien s'ha holgado.

27. Sobre la difusió d'Ariosto en l'Espanya cinccentista, veg. Giovanni Maria Bertini, «L'Orlando furioso nella sua prima traduzione ed imitazione spagnuola», *Aevum*, núm. 8/2-3, 1934, p. 357-402; Maxime Chevalier, «Recherches sur le poème espagnol du XVIe siècle. La Deuxième partie du Roland», *Bulletin de la Faculté des Lettres de Strasbourg*, núm. 36/8-9, 1958, p. 417-431; Íd., *L'Arioste en Espagne (1530-1650). Recherches sur l'influence du "Roland furieux"*, Bordeus: Institut d'Études Ibériques et Ibéro-américains de l'Université de Bordeaux, 1966; Pep Valsalobre, «Una cort "ferraresa" a València: els Centelles, Ariosto i un programa de substitució de la tradició literària autòctona», *Caplletra. Revista Internacional de Filologia*, núm. 34, 2003, p. 171-194; Lara Vilà, «De Roncesvalles a Pavía. Ariosto, la épica española y los poemas sobre Bernardo del Carpio», *Criticón*, núm. 115, 2012, p. 45-65.

28. Cf. Pep Valsalobre, «Una cort "ferraresa" a València...», *op. cit.*

El tema tòpic de les armes i les lletres. Però rellegim els versos 5-6 d'aquesta octava: «dando al Bembo la bella vestidura / daquel hispano estilo tan sabroso». Remeten, sense cap dubte, a una traducció al castellà d'una obra bembiana. Paral·lelament a la meva recerca, Cristina Barbolani havia descobert uns versos que associaven també Bembo amb Lluís Santàngel.[29] Eren a la primera traducció castellana de l'*Orlando innamorato* de Boiardo del també llevantí Francisco Garrido de Villena —vinculat com ja acabem de veure amb els Centelles—, la qual apareixia a las premses valencianes el mateix any de l'edició *princeps* del poema d'Espinosa, el 1555: *Los tres libros de Mattheo María Boyardo, conde de Scandiano, llamados Orlando enamorado*. Barbolani ensopegava amb l'al·lusió al nostre personatge en l'octava estrofa del llibre tercer, cant IX, de la versió de Garrido, amb la seva doble qualitat de militar i poeta:

> Veo aquel noble moço y valeroso,
> honra de nuestra patria y la corona,
> ceñido con el lauro tan honroso
> por las dos partes que honra una persona;
> y muestra en todas dos que va cuydoso,
> que por la una el Bembo lo pregona:
> don Luys de Santángel es llamado,
> sirviendo a César contra el potentado.

Notem: «que por la una el Bembo lo pregona». És a dir, és la condició de poeta, de literat, de Santàngel la que Bembo pregona. L'al·lusió a Bembo en aquest context és obscura. La il·luminació del passatge es va produir quan les dades de Barbolani es van posar en contacte amb les meves sospites sobre la traducció de Bembo que revelava el text d'Espinosa citat.

Quina relació tenia el tal Santàngel amb Espinosa? Apareixia en la nòmina d'escriptors que referia Espinosa a la *Segunda parte de Orlando*, en el cant XV, que és un catàleg dels poetes estretament relacionats amb la cort aristocràtica dels Centelles comtes d'Oliva. Aquesta colla d'amics vinculats a una cort nobiliària valenciana, revelava un nexe també comú a bona part d'ells, un nexe que no podem considerar com accidental: Ariosto. O millor dit, la implicació de la majoria en la recepció de l'obra d'Ariosto, especialment de l'*Orlando furioso*. I, en menor mesura, en la de Boiardo. Un dels membres del grup d'escriptors és Lluís de Santàngel. L'octava 47 d'aquest cant XV li està dedicada. En fi: tenim que un altre membre relacionat amb els Centelles d'Oliva, connectava també amb la cultura italiana més moderna i la importava a la cultura peninsular, però ara no era Ariosto sinó Bembo.

Al 1551, a casa de Andrea de Portonaris, impresor i llibreter de Salamanca, va aparèixer impresa la primera versió castellana de *Gli asolani* de Pietro Bembo: *Los Asolanos de M. Petro Bembo, nueuamente traduzidos de lengua Toscana en romãce castellano*. No hi consta el nom del traductor. Així doncs:

29. Cf. Cristina Barbolani, «Sul paratesto nella versione spagnola dell'*Innamorato* del Boiardo: tre edizioni a confronto (1555, 1577, 1581)», *Paratesto. Rivista Internazionale*, núm. 4, 2007, p. 43-66.

d'una banda, tenim una obra de Bembo traduïda sense nom d'autor; de l'altra, tenim un traductor de Bembo sense nom d'obra.

Qui era el tal Santàngel? Lluís Jeroni de Santàngel i de Pròixita era cavaller valencià (?-1570/1576) i la seva amistat amb el també noble valencià Joan Aguiló, nomenat virrei de València per absència del titular, el duc de Maqueda, i de l'interí Joan de Vilarrasa, durant abril-maig de 1555, li va valer el nomenament de batlle general del regne valencià. Al 1570 la documentació l'identifica com a procurador delegat per la cúria del Justícia del civil de la ciutat de València. El versos d'Espinosa que hem llegit més amunt el situaven en terres germàniques combatent en els exèrcits de l'emperador Carles: «contra el sajón muy belicoso, / seguir por la Germania guerra dura», deia Espinosa.

Li'n coneixem una certa activitat literària, que va desplegar a mitjan segle XVI. Va tenir alguna relació amb Jorge de Montemayor, per a qui va escriure un sonet laudatori a la seva traducció de la poesia amorosa d'Ausiàs Marc, reproduït en les edicions impreses de València (1560), Saragossa (1562) i Madrid (1579). Va publicar sonets en preliminars de llibres d'amics literats vinculats a la cort valenciana dels Centelles d'Oliva: en la traducció que Francisco Garrido de Villena va fer de Boiardo i en *El verdadero sucesso de la famosa batalla de Roncesvalles* del mateix autor (ambdós de 1555). Relacionat amb la família Centelles (es va casar amb una dama d'aquest llinatge), va pertànyer de ple al cercle literari esmentat, i per això apareix en les nòmines literàries d'Espinosa i de Garrido de Villena. I és en aquest entorn de promoció i creació literària, èmul dels Este de Ferrara, on apareixen, justament, les al·lusions a la seva tasca de traducció d'alguna obra de Pietro Bembo, que tot apunta a identificar amb l'anònima de *Los asolanos* apareguda a Salamanca al 1551.[30]

3. Jeroni Costiol i la literatura sobre la victòria de Lepant

Al 1572, Jeroni Costiol, de qui no sabem a penes res,[31] va publicar una extensa *Primera parte de la Chronica del muy alto y poderoso principe Don Iuan*

30. Sobre tota aquesta qüestió, veg. Pep Valsalobre, «Autoría y contexto de la primera traducción castellana de *Gli asolani* de Bembo (1551)», *Hispanic Research Journal*, núm. 16/6, December 2015, p. 491-508.

31. No em consta cap monografia sobre l'autor. Sens dubte, Costiol va servir a casa d'algun personatge notable, probablement de la ciutat comtal. Sobre els textos de Costiol, a penes hi ha notícia: Cayetano Rosell (*Historia del combate naval de Lepanto*, Madrid: Imprenta de la Real Academia de la Historia, 1853, p. 126) va citar molt breument en nota els dos textos que coneixem de Costiol (veg. a continuació), per bé que, incomprensiblement, més d'un segle més tard José López de Toro (*Los poetas de Lepanto*, Madrid: Instituto Histórico de la Marina, 1950, p. 28) només citava la crònica en relació amb la d'Ambrosio de Morales en el capítol dedicat a la historiografia lepantina; desconeixia el text en vers narratiu. Les seves dues obres solen aparèixer simplement citades en relació amb l'obra de Joan Pujol sobre Lepant —veg. Eulàlia Duran, «La historiografia catalana en el pas del Renaixement al barroc: el poema èpic sobre Lepant de Joan Pujol (1573)», dins Carlos Romero i Rossend Arqués (ed.), *La cultura catalana tra l'umanesimo e il barocco*. Atti del V

de Austria... Copilada por Hieronymo de Costiol (Barcelona, Claudes Bornat, 1572, 124 f.), una crònica en prosa dels fets lepantins; en el "Prólogo", l'autor diu que ha compilat la informació de llocs diversos, els quals no precisa. A continuació d'aquesta obra, apareix imprès el *Canto al modo de Orlando, de la memorable guerra entre el gran Turco Selimo y la Señoria de Venecia, con la felicissima victoria del Serenissimo Señor Don Iuan de Austria... traduzido por Hyeronimo de Costiol* (Barcelona, Claudes Bornat, 1572, 64 f.).

En el "Prólogo al lector" d'aquesta darrera obra, del mateix Costiol, en què aquest es lamenta d'haver compost l'obra amb presses, l'autor revela a més que ha traduït estrofa per estrofa de l'original però que n'hi ha afegit algunes (si bé no diu quines ni on les afegeix). A continuació comença l'obra pròpiament dita amb un títol nou en què se'ns revela l'origen italià: *Los tres primeros cantos de la memorable guerra que Sultano Selimo... con la conclusion de la Sancta Liga y felicissima victoria del señor Don Iuan de Austria... Traduzida de lengua italiana en española por Hieronymo de Costiol*. Consta de tres cants (que sumen un total de 2.272 versos), disposats en octaves. Per bé que és majoritàriament una traducció de l'italià, Costiol no revela quin era el text original, encara avui sense identificar.

Costiol s'allarga en la descripció dels fets de 1570 i en el setge de Famagusta, mentre que les octaves dedicades pròpiament a la descripció de la batalla, part més breu que la resta, sembla que es deuen a una addició *ad hoc* —si tenim en compte el pròleg—, de manera que l'original italià potser contenia només els esdeveniments previs a la batalla d'octubre de 1571, mentre que l'autor català redactaria *ex ovo* les octaves referides al combat i victòria lepantins.

Segons que ens diu Costiol al pròleg al lector, el llibre publicat al 1572 amb les seves dues parts era només un primer lliurament: la seva intenció era prosseguir amb la segona part de la crònica en prosa i continuar, també, els tres cants del relat en vers. No tinc constància que ni l'una ni l'altra atenyessin les premses.

Convegno dell'Associazione Italiana di Studi Catalani (Venezia, 24-27 marzo 1992), Pàdua: Programma, 1994, p. 271-280 (p. 273); Eulàlia Miralles i Pep Valsalobre, «From Lluís Joan Vileta to Joan Pujol: Latin and Vernacular Poetry on the Battle of Lepanto in Catalonia», dins Barry Taylor i Alejandro Coroleu (ed.), *Humanism and Christian Letters in Early-Modern Iberia (1480-1630),* Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing, 2010, p. 159-172, sobre Costiol les p. 164 i 167—, com a aportació historiogràfica d'època sobre la batalla —veg. Ana Martínez Pereira, «Alejandro Farnese en las Relaciones de Sucesos españolas», dins *D. Maria de Portugal, Princesa de Parma (1565-1577) e o seu tempo. As relações culturais entre Portugal e Itália na segunda metade de Quinhentos*, Oporto: Centro Interuniversitário de História da Espiritualidade / Instituto de Cultura Portuguesa, 1999, p. 85-108 (p. 96); Aude Plagnard, «La *Felicísima Victoria* de Jerónimo Corte-Real, una epopeya fronteriza», 30 maig 2009 <http://hal.archives-ouvertes.fr/hal-00682814>: notes liv i lxix; Íd., «Cautivas cristianas y enamorados turcos: el tratamiento épico de unos infortunios náuticos en la guerra de Chipre», *Criticón*, núm. 115, 2012, p. 125-145, sobre Costiol les p. 134-135)—, o bé en estudis de caràcter lingüístic: Álvaro Alonso, «Notas acerca de la voz *ponentino*», *Revista de Filología Española*, núm. 89/1, 2009, p. 153-162 (sobre Costiol les p. 153, 155 i 157).

Cloenda

I fins aquí hem arribat. Del gavadal de notícies de què disposem sobre relacions culturals entre la península italiana i la Corona d'Aragó al Cinccents he triat aquests cinc exemples, generalment poc coneguts i alguns pràcticament inèdits, que se m'apareixen, amb una certa contradicció amb la (poca) bibliografia que n'ha parlat, com a significatius per tal com mostren una percepció molt atenta a les novetats italianes o als fenòmens literarioculturals vigents a la península veïna: és el cas de les dues traduccions de diàlegs provinents d'Itàlia, del mateix any (1546), així com de la recepció dels *romanzi* cavallerescos a València o dels textos lepantins de Costiol. Un cas diferent, invers de fet, és el del *Desitjós* i la seva fenomenal recepció en terres itàliques.